

nelis Cardinaal (1741-1804), een houtkoper. Niet dat ze een nurks persooñtje was: Aaf komt naar voren als een gezond en opgewekt meisje. Als een onverklaarbare verrassing komt dan ook de mededeling op nieuwjaarsdag 1775: 'Door de bijstand des Heeren en het ligt der reeden ondersteund, kan ik met den aanvang van dit nieuwe jaar met eenen bedaartheit te rug zien na een jaar, welken aan myn herten veel droefheyd heeft veroorzaakt ...'. Roddelpraat vindt men niet in dit dagboek, maar ook heel weinig persoonlijke ontboezemingen of karakterisering. We zouden wel eens haar gedachten over haar moeder, de weduwe Trijntje Blauw (1729-1801), of over haar broers (geboren 1754 en 1756) hebben willen vernemen. Geen woord valt er over haar vader Meyndert Gijsen (1730-1763) die zij toch bewust moet hebben gekend. Een vast punt in haar leven is de wekelijkse kerkgang. Aafjes religieuze opvattingen zijn rekkelijk, zo men wil: min of meer verlicht. Dat blijkt bij een paar gelegenheden als zij orthodoxe opvattingen bekritiseert. Opmerkelijk is ook dat ze tijdens haar reisjes diverse kerken bezoekt, in Amsterdam bijvoorbeeld behalve de synagoge ook de Armeense kerk.

Het is niet gemakkelijk zo'n dagboek van geringe intellectuele diepgang te beoordelen. De stijl is over het algemeen weinig levendig, de opsomming monotoon. Toch biedt het een schat aan gegevens voor de sociabiliteit van 'gewone' doopsgezinde mensen, gezien in de optiek van een intelligent meisje te West-Zaandam. Deze historische bron wordt op een zeer bijzondere manier tot leven gewekt door J. W. van Santé die de uitgave verzorgde en deze van toelichting en aantekeningen voorzag. Vele jaren intieme omgang met de Zaankanters en hun geschiedenis moeten zijn geïnvesteerd om de cahiers van Aafje Gijsen — die in 1950 op een merkwaardige manier uit de verstrooiing weer in één hand kwamen — tot een treffend, roerend *document humain* te maken. Van Santé weet ons heel wat meer over al die gewone mensen te vertellen van wie Aafje vaak niet meer dan de naam noemt. Vele relevante gegevens voor de *history from below* — en nog wel wat hoger op de ladder ook — zijn hier tezamen gebracht tot een leesbaar, interessant en fraai uitgegeven boekwerk. Gezien de huidige omvang kan men begrijpen dat verwijzingen naar de archiefbronnen meestal achterwege zijn gelaten — al zal men dat niet steeds kunnen billijken. Er zijn uitvoerige registers toegevoegd die echter jammer genoeg niet volledig zijn. Groenland, bijvoorbeeld, had in deze streek van walvisvaarders niet mogen ontbreken; 'Monsieur' Jacobus Binnema komt veel vaker voor dan op de geïndiceerde bladzijden. Hetzelfde geldt voor de verliefde Axis Adriaansz. van den Broek.

A. H. Huussen jr.

W. W. Mijnhardt, A. J. Wichers, ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1984, xxiv + 429 blz., f57,50, ISBN 90 9000 802 0).

Pas in het voorjaar van 1982 kwam de redactie van het voorliggende boek tot stand. Daardoor was de tijd te kort om tot een verdiepte studie van tweehonderd jaren Nut te komen. Zoals te doen gebruikelijk in dergelijke omstandigheden nam men nu zijn toevlucht tot een bundel opstellen. Vooropgesteld mag worden dat de uitkomst alleszins te waarderen valt maar dat deze de overtuiging niet kan wegnemen dat de bundel te beoordelen is als een

voorstudie voor de echte geschiedschrijving van het Nut. Viel het tweehonderdjarig bestaan al ruime tijd van tevoren aan te geven, het geldt niet minder voor de komende jubilea. Het is ietwat pijnlijk van kortzichtigheid dat de voorzitter van het hoofdbestuur als verontschuldiging voor het ontbreken van een echt boek de ongunst van de jaren zeventig aanvoert. Van een zo oude en respectabele instelling verwachten wij iets meer dan dit soort tijdgebonden excuses.

Na een inleidende beschouwing over aard en algemeenheid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen door A. J. Wichers geeft P. N. Helsloot in 180 bladzijden een overzicht van de Nutsgeschiedenis vanaf het ontstaan tot heden; A. J. Wichers en P. Krom jr. hebben aan dit onderdeel bijdragen geleverd. Terecht draagt het de ondertitel 'een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling'. Het onvermijdelijk meer opsommende dan analyserende karakter van het stuk neemt niet weg dat het een knap gecomponeerd, nuchter en bevattelijk verhaal is geworden dat zowel aan de veelheid van activiteiten als de interne organisatie van het Nut alle recht doet. Vormt dit relaas het eerste deel van het boek, het tweede deel bestaat uit een negental bijdragen die facetten van het voorafgaande betoog analyseren, details belichten en een opmerkelijke persoonlijkheid in het Nut portretteren. Wat de eerste categorie betreft, heeft W. W. Mijnhardt een bijzonder fraaie bijdrage geleverd met 'Het Nut en de genootschapsbeweging'. Meer op het detail afgestemd is vervolgens het artikel van Th. Clemens over de winnaar van de eerste, door het Nut uitgeschreven prijsvraag, die de bewijsbaarheid van Gods bestaan betrof en de daaruit af te leiden godsdienstige en maatschappelijke plichten. A. de Groot bespreekt daarna de nutspublikaties over godsdienst en zede en geeft een achtergrond aan de wijze waarop het Nut in de eerste vijftig jaar van zijn bestaan de godsdienstig-zedelijke verlichting van ons volk heeft willen bevorderen. Thematisch sluit A. W. F. M. van de Sande hierbij aan met zijn beschouwing over de Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft der negentiende eeuw. De ondertitel 'van participatie naar confrontatie' verradt al in welke richting de relatie zich bewoog. In deze bundel mocht iets van het onderwijs door het Nut natuurlijk niet ontbreken. P. Knolle en A. Martis hebben een originele bijdrage geleverd die handelt over het Nut en het tekenonderwijs in de jaren 1785 tot 1900. Op dit terrein heeft het Nut een grote en langdurige prestatie geleverd. Een tegenstelling hiermee vormt wat W. D. Voorfhuysen meedeelt over het Nut en de economie. Dat is wel het gevolg van de overschaduwning door de iets jongere Oeconomische Tak maar ook door de sterk moralistische opvattingen over de werking der volkshuishouding. Zedelijke opwekkingen en opwallingen waren niet direct dienstig aan het winnen van inzicht. In wezen geldt dit eveneens voor de door P. D. 't Hart beschreven feiten in zijn hoofdstuk over het Nut en de 'sociale quaestie' omstreeks 1870. Op de twee genoemde gebieden, economie en sociale kwestie, greep het Nut duidelijk boven zijn macht. Niet waar de grote controversen lagen, verwierf het verdiensten, maar op de raakvlakken van het algemeen belang, zoals voor volksontwikkeling en onderwijs.

Tot zover zijn de bijzondere bijdragen nadere uitwerkingen van de al bij Helsloot aanwezige thema's. Van een apart karakter zijn de twee laatste stukken. In het eerste bespreekt E. Mulder de persoon van Ph. A. Kohnstamm, die in 1918 werd benoemd tot Nuts-hoogleraar in de pedagogiek. Het mede gevormde Nutsseminarium zou niet aan de verzui-ling ontkomen, maar wat een groots onderwijskundig instituut zou het worden! In feite wilde het Nut ook zelf deze verzui-ling, want het sloot zich in de jaren twintig af voor een door Kohnstamm op zijn terrein bevorderde federatie met andersdenkenden. Een bepaling van zijn huidige positie geeft A. L. T. Notten in de laatste bijdrage, getiteld 'Het nut tussen

beschavingsoffensief en de nadagen van de verzorgingsstaat'. De auteur doet dit gedegen en overtuigend, zonder dat hij een antwoord geeft op de zich aan ons opdringende vraag hoe het toch komt dat het Nut ook de nadagen van de verzorgingsstaat ongetwijfeld zal overleven. Dat had tevens op het verleden nog enig licht kunnen werpen.

Het derde deel van dit boek bevat een door mevrouw F. B. Schenk samengestelde documentatie betreffende het Nut, zoals aantallen leden en departementen, met van de laatste de jaren van ontstaan en opheffing, een lijst van de archieven met de vindplaatsen, een bibliografie van uitgegeven werken en redevoeringen, de literatuur over het Nut en een lijstje met personalia van de Nutssecretarissen. Een register van personen besluit het boek, maar juist met het oog op het eerste deel van Helsloot zou een register van zaken goede diensten bewezen kunnen hebben. Voor de huidige verhoudingen is deze bundel opvallend mooi uitgegeven. Om dit maar tot eindconclusie te maken: de inhoud verdient het ook.

Joh. de Vries

H. W. von der Dunk, H. Lademacher, ed., *Aufdem Weg zum modernen Parteienstaat. Zur Entstehung, Organisation und Struktur politischer Parteien in Deutschland und den Niederlanden* (Kasseler Forschungen zur Zeitgeschichte IV; Melsungen: Verlag Kasseler Forschungen zur Zeitgeschichte, 1986, 326 blz., ISBN 3 925523 01 4).

Deze bundel is de neerslag van een symposium van Duitse en Nederlandse historici en politicologen, dat van 12 tot 16 april 1983 te Aken plaatsvond en waar aspecten van opkomst en evolutie van het partijwezen in beide landen aan de orde is gesteld. Opzet van symposium zowel als bundel is een vergelijkende speurtocht naar overeenkomsten en verschillen tussen de ontwikkeling van partijformaties in Duitsland en Nederland.

J. C. Boogman en H. G. Schumann gaan in op de meer of minder geslaagde pogingen om in respectievelijk Nederland en Duitsland tot conservatieve partijvorming te geraken. Boogman zet daarbij uiteen, waarom voor Nederland de wording van een conservatieve politieke partij in de negentiende en begin twintigste eeuw slechts een onbeduidend intermezzo is geweest. Van belang daarbij blijkt het ontbreken in ons land van een eigenlijke politieke romantiek en het gegeven, dat vele Thorbeckiaanse oud-liberalen zich naderhand gaan opstellen als aanhangers van de status quo, wat tot een uittocht leidt van conservatieven uit de toch al niet bloeiende eigen partij. Schumann toont aan, dat in Duitsland een nauw verband bestaat tussen de romantiek en het politieke conservatisme, waarbij een sterke conservatieve aversie jegens partijpolitieke formaties frappeert. Deze aversie houdt verband met een nauwe liaison tussen conservatisme en heersende standen, wat eigen politieke partijen overbodig lijkt te maken.

De bijdrage van H. Daalder over de Nederlandse liberalen in de negentiende eeuw sluit hier fraai bij aan. Ook de Nederlandse liberalen, die zich na 1848 nestelen in de staatsapparaten, voelen vanuit een ideologisch en machtspolitiek overwicht lange tijd weinig voor moderne partijformaties. Daalder gaat voorts in op de vraag, in hoeverre liberalisme en het moderne partijwezen terug te voeren zijn op kenmerken van de oude Republiek. Voor zover zulks inderdaad het geval blijkt, contrasteert dit sterk met de Duitse evolutie die in de bijdrage van H. J. Puhle wordt weergegeven. Hij geeft de achtergronden aan van de late opkomst van burgerlijke, in casu liberale partijen en benadrukt hoe de monarchaal-feodale